

Meer grip op agressie in het primair onderwijs

Kees van Overveld
Jos Louwe

Kees van Overveld is docent aan de Hogeschool Utrecht – Seminarium voor Orthopedagogiek.

Jos Louwe is docent aan de Hogeschool Utrecht – Seminarium voor Orthopedagogiek en onderzoeker bij de Lectoring Gedragsproblemen in de onderwijspraktijk (Hogeschool Utrecht).

Beiden verrichten zij een promotieonderzoek aan de Universiteit Utrecht, Capaciteitsgroep Ontwikkelingspsychologie.

Inleiding

Leraren in het primair onderwijs hebben moeite om kinderen te helpen die veelvuldig met anderen in conflict raken. De leraren ervaren een toename van agressieve gedragsproblemen (slaan, schoppen, pesten) en zeggen dat ze veel tijd kwijt zijn aan het 'blussen van brandjes'. Echter, in plaats van te kiezen voor een systematische en preventieve aanpak reageert men voornamelijk *tijdens of na afloop* van een conflict. We zien zelfs dat bij leraren de handelingsverlegenheid op het gebied van conflicthantering toeneemt.

Als we onze scholen leefbaar willen houden en onze kinderen, zoals in de kerndoelen van het basisonderwijs vermeld staat, willen opvoeden tot burgers in een democratische rechtsstaat, met kennis over en inzicht in belangrijke waarden en normen, en weten hoe daarnaar te handelen, dan is structurele en expliciete aandacht voor de sociaalemotionele competentie van kinderen hoogst noodzakelijk.

We weten uit wetenschappelijk onderzoek dat preventieve interventies in schoolklassen problematische gedragsontwikkeling gedeeltelijk kunnen voorkomen en zelfs gunstig kunnen beïnvloeden. Met name lessen over het omgaan met anderen kunnen een waardevolle aanvulling vormen op het pedagogisch handelen van de leraar. De laatste jaren is het aanbod van zowel preventieve als curatieve lesmaterialen ten behoeve van de sociaalemotionele competentie sterk toegenomen. Een evaluatie van de bestaande lespakketten toont echter aan dat de resultaten, zeker op wat langere termijn, vaak beperkt zijn (Overveld & Louwe, 2005). Gezien de geringe of in ieder geval moeilijk aantoonbare effecten van de meeste programma's kan en mag niet volstaan worden met het bundelen van enkele losse thema's, maar zal een doordachte en methodische aanpak moeten worden gerealiseerd.

In dit artikel willen we actuele wetenschappelijke

kennis over agressie en de aanpak daarvan op een toegankelijke wijze presenteren. We hopen dat deze kennis zal leiden tot een beter theoretisch begrip, diagnostiek en behandeling van agressie in het primair onderwijs. We gaan allereerst in op twee typen agressief gedrag. Hierbij zullen we uitleggen dat de oorzaken, gedragingen en aanpak van deze typen agressie verschillen. Vervolgens zullen we het preventieprogramma 'PAD' beschrijven en schetsen we welke rol het kan spelen in de preventie van agressie en in het leren omgaan met conflicten door kinderen met een agressieve ontwikkeling. We zullen daarbij ook in kaart brengen in welke mate het leerplan op dit moment daadwerkelijk effectief is gebleken in de aanpak van problemen in de sociaalemotionele ontwikkeling van kinderen.

De ene agressie is de andere niet

In hedendaags agressieonderzoek is het gebruikelijk om onderscheid te maken tussen twee typen agressieve gedragingen: reactieve en proactieve agressie. Reactieve agressie wordt gezien als een uiting van onmacht: agressie in reactie op een waargenomen bedreiging of provocatie die gepaard gaat met woede of controleverlies. Het is impulsief en defensief gedrag. Kinderen met reactief agressief gedrag komen dus op onverwachte momenten in allerlei, heftige conflictsituaties terecht. Proactieve agressie daarentegen wordt geassocieerd met macht. Het gaat niet gepaard met woede en controleverlies, maar is gericht op het zich toe-eigenen van bezittingen en het domineren, pesten of intimideren van anderen. Deze vorm van agressie is meer berekenend van aard. Conflicten van kinderen met proactieve agressie zijn daardoor niet altijd direct zichtbaar en op te lossen. Vaak komen leraren er pas laat achter dat er zich 'iets' heeft afgespeeld.

Reactief en proactief agressieve kinderen onderscheiden zich onder andere van niet-agressieve kinderen in hun sociale cognities en emoties, in de wijze waarop zij gebeurtenissen waarnemen en interpreteren en waarop zij hun eigen reactiemogelijkheden inschatten. Een van de meest bekende modellen om het agressieve gedrag te onderzoeken, te verklaren en het mogelijk te beïnvloeden, is het Sociale Informatieverwerkingsmodel, vanuit het Engels afgekort als SIP. Dit SIP-model bestaat uit de volgende stappen: 1) encoding: waarneming van relevante

informatie vanuit de werkelijkheid; 2) interpretatie: subjectieve verwerking van de waargenomen informatie; 3) emotie: afhankelijk van de interpretatie ontstaat er een emotie; 4) responsgeneratie: er worden oplossingen bedacht; 5) responsselectie: er wordt een door de persoon meest wenselijke reactie geselecteerd; en 6) uitvoering/gedrag: de gekozen reactie wordt uitgevoerd. Kinderen met reactief agressief gedrag hebben vooral veel moeite met de eerste drie stappen uit het SIP-model, terwijl de kinderen met proactieve agressie vooral tekorten hebben in die onderdelen die betrekking hebben op het vinden van een (moreel gezien) juiste oplossing. Deze informatie is van belang voor leraren in het onderwijs waar men over het algemeen agressie als een uniform concept beschouwt. Als er voor beide vormen van agressie een specifieke aanpak nodig is om de sociale informatieverwerkingsprocessen te beïnvloeden, is dat van groot belang voor de aanpak in de klas. Dat heeft niet alleen consequenties voor de individuele, curatieve aanpak, maar ook voor een algemene, groepsgebonden benadering. Voor dit laatste is dus een interventie nodig die rekening houdt met de verschillen.

Het Programma Alternatieve Denkstrategieën blijkt in de aanpak van agressie een effectieve interventie te zijn. We komen hier in de paragraaf 'PAD en de aanpak van agressie' op terug.

PAD

Het Programma Alternatieve Denkstrategieën (PAD-leerplan) is een vertaling van het Amerikaanse PATHS/curriculum (Greenberg, Kusché, Calderon & Gustafson, 1987). PAD is een preventief leerplan voor sociale en emotionele competentie en wordt al sinds 1987 in Nederland gebruikt. Het programma is geschikt voor kinderen van vier tot twaalf jaar in het primair onderwijs. Het kerndoel van het PAD-leerplan is het zelfstandig leren oplossen van sociale problemen. Om dit doel te bereiken, volgen leerlingen klassikale lessen die een hiërarchische opbouw kennen. De lessen zijn gerangschikt rond de volgende onderwerpen: zelfbeeld, zelfcontrole, gevoelens en probleem oplossen.

- Zelfbeeld

Het versterken van het zelfbeeld krijgt in het PAD-leerplan veel aandacht. Onderzoek toont aan dat een negatief zelfbeeld een van de kindkenmerken is die een imponerende rol speelt in het ontstaan van psychosociaal probleemgedrag.

In het PAD-leerplan ervaren kinderen dat ieder persoon uniek is en dat iedereen zijn eigenaardigheden heeft. Ten eerste wordt door de leraar veel meer aandacht besteed aan gewenst gedrag dan aan probleemgedragingen. Ten tweede proberen leraren zoveel mogelijk situaties te scheppen waarin iedere leerling succeservaringen kan opdoen. Ten derde wordt door middel van complimenten het gewenste gedrag voortdurend

en expliciet benoemd, waarbij de nadruk wordt gelegd op de gemaakte eigen keuzes, de getoonde inzet en de zo zelfbereikte resultaten. Op die wijze stimuleren de leraren bij hun leerlingen de opbouw van een positief en realistisch zelfbeeld.

- Zelfcontrole

In het leerplan is zelfcontrole een eerste belangrijke stap op weg naar het zelfstandig oplossen van een probleem. De basis van dit onderdeel wordt gevormd door de *turtle technique*. Met behulp van een verhaal over een schildpadje dat door zijn impulsieve manier van handelen regelmatig in de problemen geraakt, wordt de leerlingen duidelijk gemaakt dat er in probleemsituaties een 'nadenkmoment' is. In het verhaal leert het schildpadje dat 'je af en toe even in je schild terugtrekken, rustig worden en even nadenken voordat je wat doet' een effectieve strategie is. Zowel het leren herkennen van dit nadenkmoment als het vertonen van zelfcontrole worden daarna binnen en buiten de klas geoefend.

De kinderen kan geleerd worden deze schildpadmethode ook zelf toe te passen. Als een kind boos of verdrietig wordt, loopt het bijvoorbeeld naar een speciale plek. Die speciale plek, bijvoorbeeld een bankje op het schoolplein of een speciale nadenkstoel in het klaslokaal, moet het kind ondersteunen bij het rustig worden. Dit nieuwe, zichtbare gedrag wordt dan systematisch beloond door de leraar en is tevens de aanleiding voor een kort gesprekje over de gevoelens en gedachten en over de gedragsalternatieven die het kind heeft.

- Gevoelens

In het leerplan neemt het verwerven van emotionele vaardigheden een belangrijke plaats in. Het gaat daarbij om vaardigheden als het herkennen en benoemen van gevoelens bij jezelf en de ander en het kunnen reguleren van gevoelens als boosheid of opwindning. Tevens wordt aandacht besteed aan de verschillende mogelijke interpretaties van situaties door alle betrokkenen.

De ontwikkelaars van PAD wijzen op de belangrijke rol van taal bij heftige gemoedstoestanden. Kinderen kunnen zichzelf aanleren om gebruik te maken van zogenaamde innerlijke taal om grip te krijgen op de eigen emoties. Zo kan een kind dat langzaam maar zeker boos wordt vanwege het getreiter van een ander, zichzelf in het hoofd toespreken met korte instructies als: "*Niet naar luisteren; Rustig blijven, niet reageren; Laat maar kletsen*".

- Probleem oplossen

In het laatste deel van het leerplan wordt het zelfstandig oplossen van een probleem verder uitgewerkt. Tijdens het proces van het oplossen van een probleem zal het voor de leerlingen steeds duidelijker worden

dat zij meer en meer zelf verantwoordelijk zullen gaan worden voor de keuzes die zij maken. Dit komt bijvoorbeeld duidelijk naar voren bij een vraag als: Wat kan ik doen in een conflict? Leerlingen hebben grofweg de keuze uit drie gedragsopties:

- Passief gedrag: weggelopen, niets doen, huilen.
- Agressief gedrag: vechten, schelden, spugen.
- Actief gedrag: hulp vragen, zeggen dat iets je niet zint, overleggen.

Door uitgebreid in te gaan op mogelijke gevolgen van de diverse gedragsopties stimuleert de leraar zijn leerlingen om voor elke sociale context een passende (en dus effectieve) eigen keuze te maken. Gesprekken met individuele leerlingen en met de groep kenmerken zich door de voortdurende nadruk op het zelf leren nadenken over en afwegen van mogelijke oplossingen voor de eigen problemen.

PAD en de aanpak van agressie

In figuur 1 hebben we zowel de achtereenvolgende fasen uit het SIP-model als de twee typen agressie gerelateerd aan de basiselementen uit het PAD-leerplan. Het blijkt dat het PAD-leerplan met haar thema's als impulsiviteitbeheersing en emotieregulatie in de onderbouw van het primair onderwijs vooral gericht is op reactief agressief gedrag. Proactief agressief gedrag is eveneens gerelateerd aan emotioneel begrip, maar vooral bij de lessen die het oplossen van problemen als onderwerp hebben. In de middenbouw wordt de kennis rond de emoties verder uitgebreid en verdiept en is een start gemaakt met het effectiever oplossen van sociale probleemsituaties, wat in de bovenbouw uitgebreid en diepgaand wordt behandeld.

De achtereenvolgende fasen in het Sociaal Informatieverwerkings- Proces (SIP):	hebben een relatie met een specifieke vorm van agressie:	waar het PAD-leerplan met hiërarchisch gerangschikte thema's gericht op inspeelt:
Encoding	Reactieve agressie	• lessen over zelfcontrole
Interpretatie		• hulpmiddelen als het stoplicht, time-out plek
Emotieherkenning en -begrip		• omgaan met heftige gevoelens
Responsgeneratie	Proactieve agressie	• omgaan met emoties
Responsselectie		• stappen van het probleem-oplossen
Uitvoering / gedrag		

Figuur 1. Relatie tussen SIP, tekorten bij reactieve en proactieve agressie en de onderdelen uit het PAD-leerplan

Wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van PAD

- Amerikaans onderzoek

In de jaren negentig werd in de VS onderzoek verricht naar de effecten van PATHS. Zowel bij leerlingen in het basisonderwijs als bij leerlingen in het speciaal onderwijs vond men bij de *posttest* en bij de *follow up* na 12 en/of 24 maanden significante¹ vooruitgang op onder andere sociale probleemoplossing, emotioneel begrip en afname van internaliserende problematiek (zoals extreem teruggetrokken gedrag, psychosomatische klachten, angststoornissen en depressieve gevoelens) en externaliserende problematiek (agressief en/of delinquent, voortdurend normoverschrijdend gedrag). De Conduct Problems Prevention Research Group (1999) richtte zich op de effecten van PATHS in de klas. Er werd onderzoek verricht binnen de context van de Fast Track Prevention Trial, waarbij 7560 leerlingen uit bijna vierhonderd klassen betrokken waren. De sociometrische gegevens en observaties toonden significante verbeteringen op o.a. agressie en het pedagogisch klimaat.

Kam, Greenberg en Walls (2003) deden onderzoek naar de kwaliteit van programma-implementatie op drie PATHS-scholen. In vergelijking met de controlegroep zag men bij de interventiegroep (164 leerlingen, *first grade*) een significante vooruitgang op emotionele competentie en een afname van agressief gedrag. In 2004 toonden Kam, Greenberg en Kusché aan dat PATHS ook effectief is in *special education classrooms*. De onderzoeksgroep bestond uit 131 leerlingen uit *grade 1-3*. Twee jaar na de interventie rapporteerden de leraren een afname in zowel externaliserend als internaliserend gedrag. Uit de zelfrapportages van leerlingen bleken diverse depressieve aspecten aantoonbaar te zijn verminderd.

- Onderzoek in Nederland

In Nederland is tot voor kort slechts beperkt onderzoek verricht naar de effecten van PAD.

Op dit moment doen Louwe en Van Overveld aan de Universiteit Utrecht onderzoek naar de effecten van het *PAD-leerplan* in het basisonderwijs, speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs op scholen voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen (zmok). Bij jongens met geringe en met matige tot ernstige externaliserende gedragsproblematiek, die bij aanvang van het onderzoek zes of zeven jaar oud waren, is gedurende twee jaar de ontwikkeling van de agressie gevolgd. De experimentele groep kreeg een tweejarige versie van het PAD-leerplan aangeboden, waarin alle wezenlijke thema's kort aan bod kwamen. Leerlingen voor de

¹ Statistisch significant wil zeggen dat de kans dat het gevonden effect op toeval berust aanvaardbaar klein is, namelijk kleiner dan vijf of dan één procent.

controlegroep werden geselecteerd uit scholen die doelgericht een andere teamgerichte en systematische aanpak hanteerden om prosociaal en positief leerwerkgedrag te stimuleren. Na één jaar onderzoek waren er positieve effecten van PAD op de totale agressie en op de reactieve agressie in het bijzonder. Voor proactieve agressie werd geen effect van PAD gevonden. De mate waarin leerkrachten de aanwijzingen vanuit PAD betreffende het dagelijkse gebruik van materialen uitvoerden, bleek na het eerste onderzoeksjaar te hebben geleid tot vermindering van de reactieve agressie.

Een onderzoek onder kinderen met uitsluitend matige tot ernstige agressieproblematiek toonde aan dat PAD na één jaar (ongeacht het schooltype, dus zowel in het basis- als speciaal onderwijs) een trendmatig² effect heeft op reactieve agressie. In de PAD-scholen voor regulier en speciaal basisonderwijs vermindert de totale en proactieve agressie significant. In de scholen voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen lijkt het er echter op dat deze interventie de proactieve agressie bij de leerlingen na één jaar doet toenemen! De mogelijke oorzaken en de praktische implicaties hiervan kunnen worden bediscussieerd. Zo is het niet onmogelijk dat leerlingen op een zmk-school via de PAD-leergesprekjes over gedrag, gevoelens en gedachten juist sneller bevestigd worden in hun inschatting dat een andere leerling op hun zmk-school vijandige bedoelingen heeft. Een andere mogelijke verklaring is dat zij in een dergelijke sociale omgeving gemakkelijker het volgens de leraren weliswaar ongewenste, maar voor hun eigen, egocentrische korte-termijn-doelstellingen effectieve, antisociale gedrag van hun medeleerlingen leren.

Het is ten slotte ook goed mogelijk dat de leraar zulke negatieve verwachtingen heeft over mogelijke positieve veranderingen in het gedrag van de leerlingen, dat hij zich zodanig gedraagt, dat de veranderingen ook daadwerkelijk uitblijven. (Dit is een bekend verschijnsel uit de psychologie dat *self-fulfilling prophecy* wordt genoemd). De conclusies van vervolgonderzoek hiernaar kunnen van groot belang zijn voor de aanpak van agressieve leerlingen in een onderwijssetting met hoge percentages externaliserende kinderen.

In het basisonderwijs zijn in dit laatste onderzoek de totale en de proactieve agressie na twee jaar PAD volgens de leraren significant afgenomen. De mate van tevredenheid van de leerkracht over de aanpak middels PAD bleek daarbij samen te hangen met de mate van vermindering van de agressie. Met betrekking tot de reactieve agressie kon, naar het oordeel van de leraren, een marginaal significant effect³ van PAD worden aangetoond. Op de zmk-scholen kon echter ook na twee jaar op geen enkele vorm van agressie een effect van PAD worden aangetoond.

Conclusie

Het is verheugend om te kunnen concluderen dat uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat toepassing van PAD, een programma dat oorspronkelijk *preventief* bedoeld is, naar het oordeel van de leraren in het regulier en speciaal basisonderwijs na twee jaar ook een bescheiden maar positief significant effect sorteert in de reductie van reeds bestaande agressie. Zeker als we in ogenschouw nemen dat het hier een groep leerlingen betreft met ernstige en daardoor moeilijk te beïnvloeden gedragsproblematiek, en dat de effectiviteit van PAD in dit onderzoek vergeleken is met de effectiviteit van de aanpak op scholen die eveneens doelgericht en intensief aandacht besteden aan het sociaal gedrag van hun leerlingen.

Naar ons idee dienen scholen die de aanschaf van een preventieprogramma overwegen, zich als eerste stap te oriënteren op een klassikaal te gebruiken algemeen preventieprogramma voor de hele school. Een dergelijk programma kan later eventueel aangevuld worden met een specifiek, meer curatief programma voor een kleine groep kinderen met ernstig probleemgedrag. Zowel het preventieve als het curatieve programma zou moeten voorzien in een mogelijkheid om de ouders te betrekken bij de aanpak.

Een laatste, meer algemene conclusie die we willen trekken is dat voorkomen nog altijd beter is dan genezen. Volgens Dodge (2002) is de invoering van een preventieprogramma ook in financieel opzicht al een verstandige investering als 3% van de kinderen kan worden behoed voor een gewelddadige carrière. Gezien de hoge prijs die de samenleving betaalt voor de gevolgen van agressie en geweld (vermelingen, ziektekosten, detentie), is een maatschappelijke discussie over meer investeren in preventie onzes inziens daarom zeer gewenst

Geraadpleegde literatuur

- Conduct Problems Prevention Research Group (1999). Initial Impact of the Fast Track Prevention Trial for Conduct Problems: II. Classroom Effects. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 67(5), 648-657.
- Dodge, K.A. (2002). Investing in the Prevention of Youth Violence. *International Society for the Study of Behavioural Development*, Newsletter, Number 2, Serial No. 42, 8-10.
- Greenberg, M.T., Kusché, C.A., Calderon, R. & Gustafson, R. (1987). *Programma voor Alternatieve Denkstrategieën: PAD*. Utrecht: FODOK & Seminarium voor Orthopedagogiek.

2 Een resultaat wordt trendmatig genoemd als de kans op een toevallig effect tussen de 5 en 10 procent ligt.

3 Een marginaal significant effect is een effect dat net niet significant is op een vijf-procentniveau. Dat wil dus zeggen dat de kans dat het gevonden resultaat op toeval berust, slechts enkele tienden boven het vijfprocentniveau ligt.

- Kam, C.M., Greenberg, M.T. & Kusché, C.A. (2004). Sustained effects of the PATHS Curriculum on the Social and Psychological Adjustment of Children in Speciale Education. *Journal of Emotional and Behavioral Disorder, 12* (2), 66-78.
- Kam, C., Mark T. Greenberg, und Carla T. Walls. 2003. "Examining the role of implementation quality in school-based prevention using the PATHS curriculum." *Prevention Science, 4*, 55-63.
- Louwe, J.J., Overveld, C.W. van, Merk, W., Orobio de Castro, B. & Koops, W. (2007). De invloed van het Programma Alternatieve Denkstrategieën op reactieve en proactieve agressie bij jongens in het primair onderwijs: effecten na één jaar. *Pedagogische Studiën, 84* (4), 277-292.
- Louwe, J.J., Overveld, C.W. van, Merk, W., Orobio de Castro, B. & Koops, W. (2007). Geen snelweg, maar wel een mooi PAD! Evaluatie na twee jaar onderzoek naar de effectiviteit van het Programma Alternatieve Denkstrategieën op de agressie van jongens met externaliserend gedrag in het primair onderwijs. In druk.
- Overveld, C.W. van & Louwe, J.J. (2005). Effecten van programma's ter bevordering van de sociale competentie in het Nederlandse primair onderwijs. *Pedagogische Studiën, 82* (02), 137-159.
- Overveld, C.W. van, Louwe, J.J., Merk, W., Orobio de Castro, B. & Koops, W. (2007). De invloed van het Programma Alternatieve Denkstrategieën op de reactieve en proactieve agressie bij jongens met externaliserend gedrag in het primair onderwijs: Effecten na één jaar. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek, 46* (5), 228-242

Nieuw bij Sdu Uitgevers: Arbeidsrecht en mediation

Het achtste deel in de Mediationreeks gaat over de kennis van mediation en de juridische context daarvan, in het bijzonder waar het gaat om het arbeidsrecht.

De principes van mediation aan de hand van arbeidsrecht

U kunt hier de principes terugvinden waarop mediation is gebaseerd. De verschillende mediationstijlen komen aan bod, alsook de conflictsituaties in arbeidsverhoudingen en de verwijzbaarheid naar mediation. De auteur bespreekt en analyseert jurisprudentie op het snijvlak van mediation en arbeidsrecht.

Handzaam voor de professional

Arbeidsrecht en mediation is een handzaam boek voor de professioneel betrokkene bij arbeidsrechtelijke geschillen. Met of zonder basiskennis van mediation.

Deze uitgave maakt deel uit van de Mediationreeks.

Auteur: mr. Johan Pel

ISBN: 978 90 12 12065 4

Prijs: € 30,-

Bestelcode abonnement: MONOMED

**Bestel via www.sdu.nl
of bel (070) 378 98 80**

Onze uitgaven zijn ook verkrijgbaar
via de boekhandel

Sdu UITGEVERS